

Тараненко К.В., асп.

ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ СТРУКТУРИ ЗНАЧЕННЯ АНТОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дослідження присвячене виділенню прагматичного аспекта в лексичному значенні антонімів української мови. Здійснено аналіз факторів, які формують прагматичну інформацію у структурі значення антонімів.

Ключові слова: антонім, прагматичний аспект, конотативний елемент, регістр.

This study is focused on the allocation of a pragmatic aspect in the lexical meaning of antonyms of the Ukrainian language. Also this study contains analysis of the factors that shape the pragmatic information of the lexical meaning of antonyms.

Key words: antonym, pragmatic aspect, connotative element, case.

Исследование посвящено выделению прагматического аспекта в лексическом значении антонимов украинского языка. Осуществлён анализ факторов, которые формируют прагматическую информацию в структуре значения антонимов.

Ключевые слова: антоним, прагматический аспект, коннотативный элемент, регистр.

Сучасна лінгвістика порівняно з традиційним мовознавством характеризується суттєвими змінами, які пов'язані із переглядом предмета й об'єкта дослідження, розширенням аспектології мовних одиниць, всебічними коментарями їхньої природи. Провідною тенденцією розвитку мовознавства стає вивчення як традиційно обґрунтованих мовних засобів, так і мови як цілісного утворення, що перебуває у постійній динаміці, значною мірою залежної від мовленнєвої діяльності її носіїв. Усе частіше мовознавці звертаються до вивчення прагматичних особливостей мовних одиниць, оскільки їхнє значення у

лінгвальній системі та в процесі комунікації суттєво відрізняються. Одним із найефективніших мовних засобів передачі лексичної семантики є антоніми, оскільки вони є лінгвістичною універсалією та ґрунтуються на взаємодії усіх елементів значеннєвої структури слів, позамовних категорій та концептів мислення.

Антонімія як системне явище в лексичній системі різних мов була в центрі дослідження як вітчизняних (Ю.Д. Апресян, Н.М. Бобух, Н.Б. Боева-Омельченко, Л.А. Введенська, Л.А. Лисиченко, Л.О. Новиков, О.О. Тараненко та ін.), так і іноземних мовознавців (D.A. Cruse, S. Jones, J.S. Justeson, S.M. Katz, J. Lyons, M.L. Murphy та ін.). У лінгвістичних працях, присвячених антонімії, ця лексико-семантична універсалія досліджувалася в логічному, філософському, структурно-системному, квантитативному, психолінгвістичному та когнітивному аспектах. Різнобічне явище антонімії на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки потребує ширших підходів до дослідження мовних одиниць. У зв'язку з цим погляди науковців спрямовуються на конкретизацію антонімії, зокрема розводяться поняття антонімії та енантіосемії (А.П. Грищенко, О.П. Єрмакова, Л.О. Новиков, Л.М. Полюга, О.О. Тараненко). Або явище антонімії розглядається як окремий тип відношень між словами (Л.А. Булаховський, М.Г. Комлев, О.І. Смирнов, В.І. Прохоров).

Незважаючи на те, що останнім часом проблеми комплексного опису антонімії перебувають у колі інтересів багатьох науковців, проте і досі немає детального та всебічного опису антонімічних відношень, які виникають безпосередньо в ситуації спілкування. Не дослідженими залишаються прагматичні особливості структури лексичного значення антонімів, тобто у поле зору дослідників ще не потрапила прагматична інформація, яку доносять антонімічні опозиції. Тому метою цієї статті є виокремлення прагматичного аспекта у структурі значення антонімів української мови та його функціональний аналіз, який дозволить уточнити природу конотативних елементів у структурі лексичного значення антонімів.

Значення – це одна з найбільш неоднозначних і суперечливих проблем у теорії мови. Практично будь-який розділ мовознавчої

науки так чи інакше зачіпає питання, пов'язані зі значенням чи його функціонуванням. У дослідженнях останніх років, спрямованих в основному на вивчення мови "в реальних ситуаціях спілкування", усе частіше починає з'являтися поняття прагматичного компонента (складника, чинника, аспекта) у структурі лексичного значення слова. І це не дивно, оскільки слова не лише називають предмети, а й фіксують у своєму значенні їхні істотні ознаки, висловлюють емоційне ставлення до названих предметів і містять закріплену в мові вказівку на зв'язок даної групи предметів, об'єднаних спільними ознаками, з предметами іншого класу. Сучасне трактування значення базується на уявленні про нього як про складну багатокомпонентну структуру, яка утворюється з дрібніших, ніж значення, одиниць. Тому й прийнято виділяти чотири аспекти значення слова: денотативний, сигніфікативний, конотативний та прагматичний [3, с. 44]. Серед них прагматичний аспект викликає найбільшу плутанину через те, що між конотативним та прагматичним аспектами значення важко провести чітку та єдину межу. Саме ця проблема є актуальною в сучасній прагмалінгвістиці. Вагомий внесок у виділення суто прагматичних аспектів дослідження мовних одиниць та категорій здійснив Ф. Бацевич, обґрунтувавши власну наукову позицію так: "Основою формування прагматичних аспектів (складників, елементів) одиниць і категорій різних рівнів мови є суб'єктивне ставлення людей (груп людей, етносів) до певних об'єктів (у широкому розумінні слова) дійсності і одиниць, які їх позначають" [1, с. 81]. Мовознавець підкреслює, що люди, які використовують у процесі лінгвістичної комунікації мовні знаки, не ставляться до них байдуже – вони по-різному реагують на ті чи ті мовні одиниці, а через них – і на самі денотати. Суб'єктивне ставлення людей (мовних колективів) до одиниць мови, а через них (і за їх допомогою) і до самих позначуваних ними предметів і понять, нерідко закріплюється за даним знаком, входить як постійний компонент у його семантичну структуру і в цьому випадку стає тим, що ми називаємо прагматичним значенням мовного знака. Саме тому елементи прагматичного значення уже давно можуть бути зафіксовані у

словниках або граматичній системі української мови у вигляді стилістичних позначок.

Прагматичний аспект лексичного значення являє собою додаткову інформацію про учасників комунікації. Прагматичне значення визначається як відношення між знаком та людиною (людським колективом), яка користується даним знаком. Прагматичний компонент мовної одиниці – це закріплене в ній (лексемі, афіксі, графемі, синтаксичній конструкції) ставлення мовців до дійсності, змісту повідомлення, адресата [2, с. 56].

Прагматичний аспект стає необхідною складовою частиною в структурі лексичного значення антонімічних пар. Він визначає прагматичні параметри вживання членів антонімічної опозиції, основні умови реалізації, залежність від сфер вживання антонімів і формує прагматичне значення.

Прагматичне значення антонімів має складну природу і визначається загальними закономірностями прагматичного аспекта в слові взагалі, і специфічними властивостями, які притаманні тільки антонімам. Становлення прагматичного значення антонімів залежить від смислових компонентів основи для протиставлення, типу вираження протилежності, словотвірними можливостями кожного члена антонімічної пари. Подальше формування прагматичного значення антонімів зумовлено контекстуально ситуативними умовами вживання і водночас внутрішніми факторами розвитку додаткових значень. Наприклад, антонімічна пара *глибокий – мілкий* для обох членів має значення міри глибини чого-небудь чи кого-небудь та лише для прикметника *глибокий* актуальним буде значення досягнення високого ступеня розвитку, виявлення (*глибокий смуток, глибока тиша, глибока осінь, глибокий голос* тощо).

У процесі розвитку української мови її антонімічна система увібрала у своїх комунікативних смислах різноманітні складники, які відображають ставлення носіїв цієї мови до реального світу. Ці складники є прагматичними елементами семантики, вони існують у структурі значення слова поряд із денотативним, сигніфікативним та конотативним компонентами. Про прагматичне значення можна говорити, як

було зазначено, лише в тих випадках, коли ставлення членів мовного колективу до знаків мови стає частиною семантичної структури самого знака, тобто закріплюється за ним, постійно зростає і може отримати відповідну реестрацію в словнику у вигляді так званих стилістичних позначок.

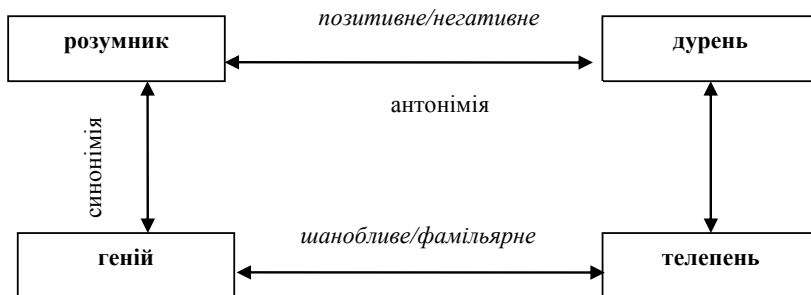
Враховуючи особистісні уподобання конкретного носія мови, виникнення нових відтінків значень стає природним процесом. У будь-якій мові існують слова і вирази, компонентом структури значення яких є емоційне ставлення мовця до позначуваного словом предмета або поняття, тобто негативна чи позитивна оцінка тих предметів, явищ, дій і якостей, які позначаються даним словом. Навіть найзагальніший оцінний елемент значення є неоднозначним для мовних одиниць, які добираються різними мовцями у неоднакових ситуаціях спілкування. Тому, крім предметного (денотативного) та емоційно-експресивного (конотативного) значень, необхідно виділити на рівні комунікації ще й суб'єктивний чинник – прагматичний аспект. Емоційна характеристика лексичних одиниць стосується передусім позитивного і негативного емоційного ставлення до об'єктів, станів, фактів, подій тощо. Наприклад, негативне ставлення українців до певних явищ об'єктивної дійсності уже давно закріпилося в семантичній структурі таких слів, як *нероба, боягуз, слабак, телень, бездарність* тощо. Антонімами до них є лексеми з компонентом у структурі лексичного значення, який репрезентує позитивне ставлення до факту дійсності: *трудівник, сміливець, атлет, розумник, геній*. Це лексеми, які мають і предметне (денотативне), і емоційне (конотативне) значення, а також наділені можливістю вираження ставлення мовця до позначуваного (прагматичним аспектом). Іронічне, жартівливе, фамільярне ставлення закріплене у структурі значення слів *збіговисько, злодюжка, панькатися, чалапати*. Компоненти шанобливого ставлення мовців знаходимо у словах *визволитель, поборник, соратник, герой*.

Цікаво, що один і той самий денотат може мати у структурі свого значення складні опозиції саме завдяки прагматичному аспекту. Позитивне, негативне, шанобливе або фамільярне

ставлення мовців до осіб є тим відтінком лексичного значення слів, за яким вони можуть вступати в антонімічні відношення. Проілюструємо це явище за допомогою антонімів із закріпленими за ними різними прагматичними компонентами. Наприклад, антоніми *герой* – *трухач* у структурі своїх значень мають диференційну сему "ставлення мовців", яка виражатиметься шанобливістю або фамільярністю, тощо.

ПОЗИТИВНЕ	НЕГАТИВНЕ
<i>розумник</i>	<i>дурень</i>
<i>смільвець</i>	<i>боягуз</i>
<i>трудівник</i>	<i>нероба</i>
шанобливе	фамільярне
<i>геній</i>	<i>телепень</i>
<i>герой</i>	<i>трухач</i>
<i>трудоар</i>	<i>трудожска</i>

За кожною з цих лексем здавна закріпилося певне ставлення мовця до позначуваного об'єкта, тому саме мовець здатен добирати ту лексему, яка більшою мірою відповідає його прагматичному наміру. Також за таблицею можна простежити, що наведені слова, окрім прагматичної диференційної семи, можуть мати також прагматичну інтегральну сему. У такому випадку прагматичний аспект "ставлення мовця" стає умовою для об'єднання цих слів у синонімічні ряди. Наприклад, за прагматичним відтінком значення слово *розумник* матиме синонім *геній* та антонім *дурень*. У свою чергу, слово *дурень* є синонімом до слова *телепень* та антонімом до *розумник*.

Існування прагматичних відтінків значень і призводить до розвитку антонімії та синонімії цих лексем, які породжені суб'єктивними мовотворчими зусиллями мовця в його пошуках експресивних засобів вислову. Неоднорідність прагматичного аспекта в семантичній структурі лексеми зумовлює її різну взаємодію з іншими елементами мовної системи. З огляду на власну систему ціннісних орієнтацій та оцінну шкалу мовець самостійно наділяє лексему тим чи тим відтінком емоційного значення. Тим самим вибудовується суб'єктивна система оцінних значень, де вже сам мовець визначає місце кожної лексеми у межах семантичного поля і його крайніх точок зокрема.

Прагматичний аспект значення слова не можна вивчати без інформації про ситуацію спілкування, оскільки саме у процесі комунікації мовець може наділити певну лексему відтінком прагматичного значення. Інформація про умови комунікації має обов'язково містити вказівку на комунікативний реєстр. Виділення реєстрів пов'язано з можливістю класифікувати ситуації комунікації за ступенем офіційності. Говорячи про реєстр, до якого належить слово, маються на увазі певні умови або ситуації спілкування, які зумовлюють вибір тих чи тих мовних засобів, у тому числі лексичних одиниць. Ситуація спілкування визначається передусім складом учасників комунікативного процесу: певні мовні одиниці можуть вживатися тільки під час розмови з близькими знайомими, родичами тощо, інші мовні одиниці вживаються переважно у розмові з малознайомими людьми, з людьми іншого соціального стану чи статусу. По-друге, реєстр мови визначається також умовами, у яких протікає процес мовної комунікації, – навіть з близькими друзями або з родичами в офіційній обстановці, наприклад, на службі, на зборах тощо не прийнято говорити так, як в домашніх умовах тощо.

У цілому можна виділити такі реєстри комунікації: 1) фамільярний, 2) невимушений; 3) нейтральний; 4) формальний; 5) піднесений. Так, лексеми *паршивець*, *тріскати* характерні для фамільярного реєстру; *файно*, *набратися* – до невимушеного; *відрахувати*, *черговий*, – до формального; *благодестя*, *владика* – до піднесеного. Часто

антоніми належать до різних реєстрів мови і, відповідно, характеризують різні комунікативні ситуації. Наприклад, *спочивати* (піднесений реєстр) – *дрихнути* (фамільярний), *відсталий* (невимушений) – *передовий* (формальний), *противник* (нейтральний) – *поборник* (піднесений). Переважна більшість антонімів належать до нейтрального реєстру; вони можуть вживатися в будь-якій ситуації спілкування. Це означає, що такі антоніми протиставляються за денотативними характеристиками. Антоніми, які існують між опозиційними реєстрами (формальний – невимушений, піднесений – фамільярний), протиставляються ще й за прагматичними аспектами у значенні. Саме тому можна говорити про прагматичний вплив на адресата не лише з позиції мовних актів чи ситуацій спілкування, а й у межах функціонування окремих мовних одиниць (зокрема антонімів).

Інформація про ситуацію спілкування не обмежується визначенням реєстру. До прагматичного аспекта значення може бути включена також вказівка на роль учасників комунікації. Суб'єктивний чинник у доборі мовних одиниць для відображення об'єктивної дійсності виявляється по-різному у чоловіків та жінок, оскільки доведено, що й процес сприйняття навколишнього світу має статеві відмінності. Деякі тенденції добору засобів вислову мовцями різної статі можна помітити за допомогою спрямованого асоціативного експерименту (до слова-стимулу досліджуваним необхідно вказати антонім). Запропонувавши досліджуваним жінкам дібрати перші антонімічні асоціації до слова-стимулу *грубий*, у результаті ми отримали такі антоніми: *ніжний, ввічливий, делікатний, ласкавий, чуйний, лагідний, вишуканий*. Чоловіки, які брали участь в експерименті, крім загальнономовного антоніма *ніжний*, у більшості назвали такі слова: *культурний, м'який, точний*. Легко помітити, що жінки надають перевагу емоційно-чуттєвій стороні явища дійсності, чоловіки ж, навпаки, конкретності та предметності. Антонімія з цього погляду є своєрідною лінгвістичною універсалією, оскільки існують як нейтральні, так і емоційно забарвлені члени антонімічних пар: *старий*

(нейтральне) – *новоспечений* (негативне), *віддати* (нейтральне) – *загарбати* (негативне).

Вікові характеристики учасників комунікативної ситуації виявляються за допомогою усталених мовних засобів – суфіксів суб'єктивної оцінки, які є носіями визначеної прагматики: *донечка, крихітка, хлопчєня, дідуган*. Вони, звичайно, вказують на певний вік комунікантів, але ця характеристика не може стати показовою для виділення прагматичного значення, оскільки суфікси суб'єктивної оцінки можуть зустрічатися у мовленні різних вікових груп.

У результаті дослідження шляхів виділення прагматичного аспекта значення з'ясовано, що прагматичні особливості загального лексичного значення антонімів формуються у процесі дії багатьох чинників, пов'язаних із пізнавальною діяльністю людини. Серед них можемо назвати емоційно-оцінне забарвлення, реєстрову належність, стильову характеристику та додаткову інформацію про ситуацію спілкування (стать, вік, рольові відношення, освіта, професія), вказівку на територіальний чи діалектний варіант мовної одиниці.

Таким чином, прагматичний аспект семантики антонімів стає природним складником розгалуженої лексичної системи української мови. Перспективним продовженням досліджень такого типу може стати фіксація прагматичного аспекта лексичного значення антонімів у словнику.

1. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник / Ф.С. Бацевич. – К. : ВЦ "Академія", 2011. – 304 с. – (Серія "Альма-матер").
2. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф.С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
3. Беляевская Е.Г. Семантика слова : монографія / Е.Г. Беляевская. – М. : Наука, 1987. – 346 с.
4. Полюга Л.М. Словник антонімів української мови / Л.М. Полюга. – К. : Вища школа, 2001. – С. 8-24.
5. Тараненко О.О. Антоніми / О.О. Тараненко // Українська мова : Енциклопедія – 2-е вид. випр. і доп.– К. : Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.: іл.